

Передплатний індекс
49796

ISSN 2078-8142



МУЛЬТИВЕРСУМ

ФІЛОСОФСЬКИЙ АЛЬМАНАХ



ВИПУСК 8(96)

2010

З М І С Т

ДІАЛЕКТИКА І МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ

- Шамша І.В.*
Роль напередзнання в осягненні істини буття
філософією 3
- Приятельчук А.О., Гриньків А.П.*
Понятійні варіації дискурсу: їх зміст та форми
існування 16
- Заглада В.М.*
Критичний аналіз епістемологічного релятивізму
(аксіологічні аспекти) 27
- Макаров З.Ю.*
Постнекласична міждисциплінарність:
статус гуманітаристики і природознавства 40

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

- Надибська О.Я.*
Мова як комунікативно-ціннісна передумова становлення
й функціонування соціальних пріоритетів 54
- Русул О.В.*
Культурний космополітизм як підґрунтя трансформації
етнокультурної ідентичності 67
- Артеменко М.Г.*
Корпоративна культура як фактор диференціації
господарського життя 78
- Мацука О.В.*
Електронний уряд як спосіб організації правової держави та
відкритого суспільства: соціально-філософський аспект 85

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

- Скринник З.Е.*
Ю.Осипов – філософ господарства 100
- Шевченко С.Л.*
Екзистенціальна аксіологія С.Кіркегора – духовна
реабілітація сучасності 112

*А.О. Приятельчук, кандидат філософських наук, доцент
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
А.П. Гриньків, аспірант Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

ПОНЯТІЙНІ ВАРІАЦІЇ ДИСКУРСУ: ЇХ ЗМІСТ ТА ФОРМИ ІСНУВАННЯ

В багатьох соціально-філософських дослідженнях часто вживається одне із основоположних понять – категорія дискурсу. Стосовно цього поняття виникає багато нюансів щодо його загальновизнаного визначення, яке так само дискусійне, як і поняття мови, суспільства, ідеології. Як правило, найбільш загальні поняття, які важко визначити, стають найбільш популярними. «Дискурс» – одне з них.

В науковій літературі найбільш репрезентованими є лінгвістичний і загально філософський підходи. Крім названих підходів з дослідженням дискурсу пов'язані й такі науки як психологія, соціологія, релігієзнавство, юриспруденція, педагогіка, політологія та ін. Кожна з цих дисциплін підходить до дискурсу в залежності від поставлених нею завдань. Однак на наш погляд, тільки філософія дати комплексне розуміння дискурсу.

Дискурс є одним з найбільш популярних «міждисциплінарних» досліджуваних об'єктів. Сьогодні категорія дискурсу в соціальних науках відіграє дуже важливу роль.

Дискурс, який розуміють як текст, занурений в ситуацію спілкування, допускає множину вимірів. Дискурс – дещо набагато більше, ніж просто текст чи мова [4]. Швидше це текст разом з тією соціальною практикою, до якої він належить і яка визначає спосіб обговорення певної теми, зразки постановки проблем і підходу до них. Дискурс – це «істотна складова соціокультурної взаємодії».

Зважаючи на вищесказане, поняття дискурсу може ефективно застосовуватись при аналізі соціально-філософської проблематики. Дана стаття розглядає поняття дискурсу і його функціональні

особливості. Її дослідницьке завдання - розгляд специфічних рис дискурсу, а також визначення шляхів його дослідження в контексті предметного поля сучасної філософії.

Актуальність запропонованої теми визначається контекстуальним полем сучасної наукової парадигми, специфікою постмодерністського філософування з його «дискурсивним поворотом».

В сучасній філософії проблема дискурсу є однією з актуальних тем для дискусій. Вивчення дискурсу як нової категорії наукового аналізу почалося на початку ХХ століття. Джерела уявлень про дискурс містяться в лінгвістичних теоріях, але поступово дискурс стає центральним об'єктом філософського мислення в епоху модерну, і, що дуже важливо, зберігає своє значення в постмодернізмі.

Роботи з аналізу дискурсу, що з'явилися в 60 - х рр. ХХ століття, в першу чергу, у Франції. Саме в той час виникає французька школа аналізу дискурсу, як спроба усунути недоліки «контент-аналізу» [5]. Контент-аналіз передбачає поверхневе різноманіття текстів, передбачаючи тим самим можливість їх порівняння. На відміну від контент-аналізу, дискурс аналіз не вивчає матеріали тільки як засіб передачі матеріалів. Дискурс аналіз ставить ціль сприймати ці матеріали як тексти, інтерпретація яких повинна приймати до уваги способи функціонування дискурсів, не відволікаючись від точки зору, яка вибрана за вихідну. Звідси випливає, що контент-аналіз стверджує себе як сукупність другорядних технічних прийомів для суспільних наук і аналіз дискурсу, який прагне перетворитися в автентичну дисципліну текстового аналізу.

Формально назва «аналіз дискурсу» - це перенос на французьку мову терміну *discourse analysis*, який позначає метод застосований американським лінгвістом Харісом для поширення дистрибутивного підходу на над фразові одиниці [5].

В 1969 р. виходить книга М.Пеше – «Автоматичний аналіз дискурсу». З цього часу дискурс визначається як поняття, яке не можна змішувати ні з емпіричною мовою, яку продукує суб'єкт, ні з

текстом: це поняття заперечує будь-яку вузько комунікативну концепцію мови. М. Пеше представляє дискурс як нове формулювання «сосюрівської мови», звільнене від суб'єктивних імплікацій. Того ж року виходить праця «Археологія знання» Мішеля Фуко, яка відкриває для аналізу дискурсу шляхи, що відрізняються від альтюсеризму.

У французькій лінгвістиці домінує концепція яка бере початок від Е. Бенвеніста: дискурс не є простою сумою фраз, при його народженні відбувається розрив з граматичною будовою мови. Дискурс – це такий емпіричний об'єкт з яким зустрічається лінгвіст, коли він знаходить сліди акту висловлювання, формальні елементи що вказують на присвоєння мови суб'єкту який говорить [1]. Вважається, що для Е. Бенвеніста терміни «мова» і «дискурс» були чітко протипоставлені. За межами лінгвістики як вивчення мови, що займається мовою як знаковою системою, окреслюється місце для іншої лінгвістики, об'єктом якої буде функціонування мови в живому спілкуванні. Проте лінгвіст може підійти до поняття дискурсу зовсім з іншої точки зору. Він стикається з дискурсом як з межею мови і лінгвістики. Вияв суб'єкта акту висловлювання, сліди взаємозв'язку з контекстом, деякі типи функціонування дискурсу зумовлюють згадати про межі можливостей лінгвістичного формалізму і про складності які виникають у випадку застосування виключно формальних підходів до мови. Дискурс в такому випадку для лінгвіста лише зворотна сторона мови, сфера теоретичних проблем. Інше значення терміну дозволяє примирити лінгвіста з дискурсом. Для цього він повинен вийти на між фразовий рівень, займатись вивченням одиниць більших ніж речення. Його задача аналізувати можливі дискурсивні конструкції, закономірності, що проявляються на рівні деяких явищ. Таким чином граматики дискурсу протиставлена граматиці речення, займаючись дискурсом як науковим об'єктом [3].

Традиційно дискурс мав значення впорядкованого письмового, але найчастіше мовленнєвого повідомлення окремого суб'єкта [2]. В останні десятиліття термін набув широкого поширення в наукових колах й придбав нові відтінки значення.

Часте ототожнення тексту й дискурсу пов'язане, по-перше, з відсутністю в деяких європейських мовах терміну, еквівалентного фр.-англ. discours(e), а по-друге, з тим, що раніше в обсяг поняття "дискурс" включалася лише мовленнєва практика. В міру становлення дискурсного аналізу як спеціальної області досліджень з'ясувалося, що значення дискурсу не обмежується письмовим і усним мовленням, але позначає, крім того, і поза мовленнєві семіотичні процеси [3]. Акцент в інтерпретації дискурсу ставиться на його інтеракціоністській природі. Дискурс — насамперед, це мова, занурена в соціальний контекст. Дискурс — це "істотна складова соціокультурної взаємодії" (ван Дейк).

Відомий дослідник дискурсу Ван Дейк виокремлює типові розуміння поняття [8].

Дискурс, у широкому смислі, як комунікативна подія, що відбувається між мовцем, слухачем (спостерігачем і ін.) у процесі комунікативної дії в певному тимчасовому, просторовому та ін. контексті. Ця комунікативна дія може бути мовною, письмовою, мати вербальні й невербальні складові. Типові приклади — повсякденна розмова із другом, діалог між лікарем і пацієнтом, читання газети.

Також можна виділити дискурс у вузькому змісті, як текст або розмова. Як правило, виділяють тільки вербальну складову комунікативного дискурсу і говорять про неї далі як про "текст" або "розмову". У цьому сенсі термін позначає завершений або триваючий "продукт", його письмовий або мовний результат, який інтерпретується реципієнтами.

Дискурс — актуально вимовлений текст, а "текст" — це абстрактна граматична структура вимовленого. Дискурс — це поняття, що стосується *мови*, актуальної мовної дії, тоді як "текст" — це поняття дотичне системи *мови* або формальних лінгвістичних знань, лінгвістичної компетентності.

Широкі й вузьке розуміння дискурсу містять у собі те, що вживання поняття дискурсу завжди стосується якихось конкретних об'єктів у конкретній обстановці й у конкретному контексті: "цей дискурс", "його дискурс", "ці дискурси".

Дискурс як жанр використовується для позначення того або іншого жанру, наприклад: “новинний дискурс”, “політичний дискурс”, “науковий дискурс”.

Найбільш абстрактний зміст поняття дискурсу, коли воно відноситься до специфічного історичного періоду, соціальної спільності або до цілої культури. Тоді говорять, наприклад, “комуністичний дискурс”, “буржуазний дискурс” або “організаційний дискурс”. У цих же випадках – за аналогією із соціологічними поняттями “соціальна формація” або “соціальний порядок” - говорять “дискурсивна формація” або “дискурсивний порядок”. Саме в цьому сенсі ми говоримо, наприклад, про ідеологічний дискурс (Ван Дейк).

Варто зазначити, що «Дискурс-аналіз не є просто методом; він являє собою підхід до вивчення природи мови у зв'язку із центральними концептами соціальних наук. Точніше, ми розглядаємо дискурс-аналіз як сукупність взаємозалежних підходів до вивчення дискурсу – підходів, які припускають не тільки практики збору й обробки інформації, але й ряд метатеоретичних і теоретичних допущень, а також систему принципів і методів дослідження».

Дискурс-аналіз розділяє інтерес усіх якісних підходів до процесів означування соціального життя, але він також спрямований на більш глибоке вивчення неоднозначного статусу значення. Традиційні якісні підходи часто приймають соціальний світ як саме собою, що розуміє й спрямовані на виявлення смислу цього світу для учасників. Дискурс-аналіз, у свою чергу, пов'язаний зі спробами вивчення того, як створюються соціально створені ідеї й об'єкти, що становлять соціальний світ і як вони підтримуються й актуалізуються в часовому аспекті. У той час як інші якісні методології працюють на розуміння й інтерпретацію соціальної реальності як даності, дискурс спрямований на вивчення способів її виробництва. У цьому полягає основне завдання дискурс-аналізу: він вивчає, як мова конструює феномени, а не як він відображає або розкриває їх. Іншими словами, у дискурс-аналізі прийнято розглядати дискурс як конститутив соціального світу, а не шлях до

нього, і виходити з того, що світ не може бути пізнаний незалежно від пізнання дискурсу.

Що стосується комунікативного підходу, то Ю. Габермас «дискурсом» називає особливий ідеальний вид комунікації, здійснюваний у максимально можливим відстороненні від соціальної реальності, традицій, авторитету, комунікативної рутини й т.п., що й має метою критичне обговорення й обґрунтування поглядів і дій учасників комунікації. Розповсюджене в сучасній філософії поняття дискурсу, Ю. Габермас тісно зв'язує саме з комунікативною дією й пояснює його наступним чином. Дискурс - це і є тематизування *Geltungsanspruche*, як би "припинення" чисто зовнішніх примусів до дії, нове обмірковування й аргументування суб'єктами дій їх мотивів, намірів, очікувань, тобто властиво домагань, їх "проблематизація". Особливе значення для Ю. Габермаса має те, що дискурс по самому своєму змісту суперечить моделі панування - примусу, крім "примусу" до зробленої переконуючої аргументації. Супротивники теорії комунікативної дії Ю. Габермаса неодноразово дорікали його в тому, що він конструює якусь ідеальну ситуацію спрямованого на консенсус, "переконуючого", ненасильницької дії й ідеального ж "м'якого" протидії, що аргументує. Апелюючи й до жорстокої людської історії, і до сучасної епохи, що не схиляє до благодущності, критики наполегливо повторюють, що Габермасова теорія нескінченно далека від "іраціональної" реальності. Ю. Габермас, втім, і не думає заперечувати, що він (у дусі Вебера) досліджує "чисті", тобто ідеальні типи дії, і насамперед тип комунікативної дії. Разом з тим він виходить із того, що виділеним і досліджуваним їм комунікативній дії й комунікативної раціональності відповідають цілком реальні особливості, виміри, аспекти дій і взаємодій індивідів у дійсній історії. Адже взаєморозуміння, визнання, аргументація, консенсус - не тільки поняття теорії. Це невід'ємні елементи взаємодії людей. І в якійсь мірі - усіх тих діяч, які ведуть хоча б до найменшої згоди індивідів, суспільних груп і об'єднань.

В психології дискурс в загальному значенні позначає мовленнєвий простір, який включає в себе більше одного речення:

розповідь, опис, аргумент, мовленнєве висловлювання тощо. В своєму спеціальному соціально-психологічному значенні, дискурс являє собою певну послідовність взаємопов'язаних мовленнєвих актів. В дискурсивному аналізі акцент робиться на з'ясуванні скритих детермінант, контекстів мовленнєвих висловлювань.

Соціологія визначає дискурс як вид мовленнєвої комунікації, яка оснований на регіональному неупередженому обговоренні, на спробі дистанціюватись від соціальної реальності.

Педагогічний дискурс - це спеціально клішований різновид спілкування, обумовлений соціальними функціями партнерів і регламентований як за формою, так і по змісту. Його характерними рисами можна назвати фіксованість складу й роліової приналежності учасників, чітку структурованість мовної взаємодії, опосередкованість конкретним виховним змістом (матеріалом), особистісну значимість спілкування для учасників взаємодії, обмеженість (заданість) по місці й часу. Сутність педагогічного дискурсу як засобу соціального виховання полягає в особливій мовній взаємодії педагога й школяра з метою соціалізації особистості останнього. При цьому, на відміну від інших типів дискурсу, він не є стихійним, а потребує цілеспрямованої спеціальної підготовки й організації.

Політичний дискурс являє собою знаковий утвір, що має два виміри - реальний й віртуальний, при цьому в реальному вимірі він розуміється як текст у конкретній ситуації політичного спілкування, а його віртуальний вимір включає вербальні й невербальні знаки, орієнтовані на обслуговування сфери політичної комунікації, а також моделі типових мовних дій і уявлення про типові жанри спілкування в даній сфері.

Релігійний дискурс представляє собою дискурс віри, розуміється як релігійний текст в умовах реального спілкування. Для аналізу релігійного дискурсу є можливим застосування різних дослідницьких підходів.

З позицій лінгвістичного підходу, який досліджує властиво мовленнєву, лексико-граматичну тканину релігійного тексту, можна аналізувати релігійний дискурс в аспекті повноти, правильності,

логічності висловлювань тексту. При такому підході дослідник виходить з концепту «правильно побудованого дискурсу» як ідеального типу, і можливих відхилень від нього, аж до тих комунікативних фрагментів, які лінгвістично проаналізувати неможливо.

В рамках соціологічного підходу з позиції учасників спілкування всі види релігійного дискурсу розпадаються на статусно й особисто орієнтований дискурс. В першому випадку учасники спілкування прагнуть розкрити свій внутрішній світ адресатові й зрозуміти адресата як релігійну особистість у всьому різноманітті особистісних характеристик віри, у другому випадку комуніканти виступають як представники тієї або іншої релігійної групи, виконують ту роль, яка задається соціально-комунікативною ситуацією.

Особисто орієнтований дискурс проявляється у двох основних сферах спілкування - побутовий і буттєвої, при цьому побутове (повсякденне) спілкування являє собою генетично вихідний тип дискурсу, а буттєве спілкування виражається у вигляді теологічного діалогу. Статусно орієнтований релігійний дискурс може мати інституціональний і неінституціональний характер залежно від того, які релігійні інститути функціонують у соціумі в конкретний історичний проміжок часу.

Філософська рефлексія із приводу дискурсу виходить на рівень метамови й тим самим дозволяє змодельовати новий методологічний апарат, застосовний у постмодерністській філософії.

Значення дискурсу в постмодерністській логіці аналізу амбівалентно: з однієї сторони він виступає як аналітична одиниця, як самостійна проблема сучасної філософії зі своїм «генеалогічним» й історичним досвідом, з іншої сторони сам дискурс є інструментом методологічного підходу практично в будь-якій сфері сучасного соціально - гуманітарного знання. В контексті ідей постструктуралізму і постмодернізму дискурс все частіше розглядається як специфічна для конкретної культури і соціуму мовленнєва реалізація, яка конструє визначений «соціальний порядок».

Некласичний тип філософствування здійснює свого роду перевідкриття феномену дискурсу - як у контексті вербально-комунікативних практик, так і широкому соціополітичному контексті. Що стосується вербально-комунікативних практик, то це аналіз соціокультурної обумовленості мовних актів у структуралізмі й пост структуралізмі, трактування Габермасом дискурсу як рефлексивної мовної комунікації, що припускає «самоцінну» процесуальність проговорювання всіх значень для учасників комунікації її аспектів [7].

В контексті лінгвістичних аналітик, дискурс у Е. Бенвеніста і в постсосюріанській традиції інтерпретується як «мова, яка присвоюється тому хто говорить», в рамках семіотичної традиції в концепції семіотико-нарративних аспектів мовленнєвої діяльності А.Ж. Греймаса і Ж. Курте – презумпція дискурсивної компетенції.

Термін «дискурс» у філософії набув великої популярності завдяки роботам М. Фуко. Його заслуга полягала в тому, що він зумів переступити через «дані у відчутті», завжди кінцеві форми вербальної діяльності - будь то усна розмова, текст, праця одного або багатьох авторів, що відносяться до різних історичних епох. Питання про різновиди дискурсу для М. Фуко - це було найперше питання про спосіб буття, про метафізику дискурсу. Він шукав ці способи, досліджуючи історію дискурсів божевілля й сексуальності, медичного дискурсу, він шукав дискурсивні закономірності, виділяючи одиницю дискурсу - висловлювання, і запропонував дуже глибоке, відмінне від лінгвістичного визначення: «різновид існування, властивого даної сукупності знаків», «атом дискурсу», він досліджував формацію об'єктів, формацію модальностей, формацію стратегій і встановлення концептів.

Процедури контролю над «виробництвом» дискурсу, «безладного й згубного» М. Фуко розділяв на зовнішні й внутрішні. Зовнішніми є «процедури виключення» - «табу на об'єкт, ритуал обставин, привілейоване або виключне право мовця суб'єкта», і процедури «поділу й відкидання», засновані на «волі до істини», яка вводить у дискурс історично детерміновану опозицію дійсного-неправильного. Внутрішні процедури - це принцип забуття

(«дискурси, які зникають разом з тим актом, у якому вони були висловлені»), принцип коментаря (вони «позначаються, є вже сказаними й повинні бути ще сказаними»), принцип дисципліни («дисципліна визначається областю об'єктів, сукупністю методів і корпусом положень, які зізнаються дійсними, так само як і дією правил і визначень, технік і інструментів»), принцип «проріджування мовців суб'єктів: у порядок дискурсу ніколи не вступить той, хто не задовольняє певним вимогам або ж із самого початку не має на це права», принцип доктрини («доктрина зв'язує індивідів з деякими цілком певними типами висловлень і тим самим накладає заборона на всі інші... вона користується деякими типами висловлень, щоб зв'язувати індивідів між собою й тим самим відрізнати їх від усіх інших») і принцип автора (ім'я автора «виявляє подія деякого ансамблю дискурсів і відсилає до статусу цього дискурсу усередині деякого суспільства й деякої культури») [6]. Висунуті М. Фуко процедури поділу дискурсів вражають своєю проникливістю, але своєї мети вони не досягають. Справа в тому, що паралельно М. Фуко користується такими кваліфікаціями, як критичний, релігійний, юридичний, економічний, політичний дискурси, які апелюють до формацій тем і об'єктів, подібно родам у їхньому класичному розумінні, для яких, власне кажучи, ніяких процедур не потрібно.

Таким чином, можна сказати, що чіткого й загально визнаного визначення «дискурсу», такого яке охоплювало б всі випадки вживання, в сучасному науковому полі не існує. Зв'язані нетривіальними відношеннями, різні розуміння поняття задовольняють різні понятійні необхідності, модифікуючи традиційні уявлення про текст, діалог, стиль, мову. Найбільш виразно можна виокремити три класи вживання поняття. До першого можна віднести власне лінгвістичні вживання даного терміну, до другого – використання французькими структуралістами та пост структуралістами і до третього комунікативний підхід (Ю. Габермас). Всі три макророзуміння та їх різновиди взаємодіяли й взаємодіють одне з одним.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бороботько В.Г.* Принципы формирования дискурса: от психолингвистики к лингвосинергетике/ В.Г. Бороботько. — М.: Книжный дом «Либроком», 2009. — 288 с.
2. *Демьянков В. З.* Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // *Язык. Личность. Текст: Сборник к 70-летию Т. М. Николаевой / Под ред. В. Н. Топорова.* — М.: Языки славянских культур, 2005. С. 34–55
3. *Макаров М.Л.* Основы теории дискурса. / М.Л. Макаров. — М.: Гнозис, 2003. — 280 с.
4. *Ревзина О. Г.* Язык и дискурс // *Вестник МГУ. Серия 9. Филология.* М.: 1999, № 1. С. 33.
5. *Серио П.* Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. / П.Серио. М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1999. — 416 с.
6. *Фуко М.* Археология знания: Пер. с фр./общ. ред. Бр.Левченко.— К.:Ника-Центр, 1996.— 208 с.
7. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева. — СПб.: Наука, 2000. — 380 с.
8. *Dijk T.* Ideology: A Multidisciplinary Approach. / T. Van Dijk. London: Sage Publications Ltd; 1998. — 384 p.